

ПАРАДИГМА ШЛЯХЕТСЬКОГО ПРОСТОРУ ПОЧАТКУ ХІХ ст. У «МЕМУАРАХ ІЗ ЖИТТЯ» ЄВИ ФЕЛІНСЬКОЇ

На прикладі «Мемуарів із життя» Є. Фелінської проаналізовано бінарну опозицію організації шляхетського простору українсько-польського пограниччя у контексті культурно-історичних змін епохи межі ХVІІІ–ХІХ століть.

Ключові слова: Єва Фелінська, мемуари, українсько-польське пограниччя, шляхетський простір, топос.

On the example of E. Felinska's «Memoirs of life» the binary opposition of noble space of Ukrainian-Polish borderland has been analyzed in the context of cultural and historical changes of epoch at the turn of the ХVІІІ–ХІХ centuries.

Keywords: Ewa Felinska, memoirs, Ukrainian-Polish borderland, noble space, topos.

Na przykładzie «Pamiętników z życia» E. Felińskiej przeanalizowano opozycję binarną organizacji przestrzeni szlacheckiej pogranicza ukraińsko-polskiego w kontekście przemian kulturalno-historycznych epoki przełomu ХVІІІ–ХІХ wieku.

Słowa kluczowe: Ewa Felińska, pamiętniki, pogranicze ukraińsko-polskie, przestrzeń szlachecka, topos.

Минуле, майбутнє й теперішнє як протилежності утворюють діалектичну єдність: минуле — теза, майбутнє — антитезис, сучасність — синтез минулого й майбутнього. Індивід, для стійкого існування в сьогоденні, не може не опиратися на досвід минулого: у ньому завжди є те, що необхідно сьогодні й може знадобитися у майбутньому. У цьому контексті дослідження мемуаристичної творчості стає актуальним, забезпечуючи релятивну стабільність людського буття. Оперування знаннями, отриманими емпірично, осмислені та перевірені попередніми поколіннями; твердження, які посіли відповідне місце в аксіологічній системі певної епохи, дозволяють зберегти відносну сталість та наступність у культурно-історичному поступі суспільства.

Вивчення часопросторового плану мемуаристичного тексту дозволяє говорити про впливи, яких зазнає автор у процесі становлення. Серед них: минулі події, представленні з ретроспективного погляду як такі, що відіграли провідну роль у формуванні особистості, тенденції, світоглядні ідеї, які піддаються осмисленню та перестворенню, оточення, що стає безпосереднім чинником розвитку майбутнього художника слова. У спогадах ці фактори акумулюються й викристалізуються в цілісну систему авторського світогляду з характерно вираженою аксіологічною складовою, котра дозволяє вийти на загальні концепції й тенденції розвитку епохи, яку презентує та інтерпретує мемуарист.

До проблем життя та творчості Є. Фелінської у контексті історичного, політичного та

культурного розвитку суспільства зверталася В. Сливовська [13]. Х. Мушинська-Гоффманова аналізує життєві перипетії родини Фелінських [12]. А. Прокопчук подав ґрунтовну біографічну розвідку з погляду її громадської діяльності [3]. А. Кучинський простежив умови її перебування в Сибіру [11]. П. Хмельовський акцентує увагу на літературній спадщині мемуаристики [8]. А. Зволян на прикладі спогадів волинянки розглядає поетику самотності [14]. О. Сухомлинов розробляв проблему функціонування польсько-українського пограниччя, репрезентовану у творах мемуаристики [5]. В. Єршов досліджував типологію рустикального та урбаністичного простору в мемуаристичній спадщині митців художнього слова Правобережжя ХVІІІ–ХІХ ст. [1], зокрема Є. Фелінської [2]. З. Цацковський обрав об'єктом вивчення функціонування елементів хронотопа в художньому вимірі інакшості, що характерно для спогадів мемуаристики [6].

«Мемуари із життя» Є. Фелінської, що хронологічно охоплюють межі від кінця ХVІІІ ст. до 1822 р., хоча деякі екстраполяції сягають кінця ХVІІ ст. у нижній границі або 1831 р. — у верхній, дозволяють піддати критичному аналізу суперечливі події в розвитку Східної Європи межі століть, що стали й пограниччям перехідної епохи. Цей період характеризується складною ситуацією, яка виникла після трьох поділів Речі Посполитої і, як наслідок, цілковитої втрати державності, наполеонівських воєн, серйозного втручання уряду Російської імперії в культурно-політичне життя суспільства, помітних трансформацій у духовній сфері, що призвело

до діаметрально протилежних поглядів у ставленні до надбань національної культури. Із позицій ретроспекції мемуаристка оцінить цей період як «найбільш нещасливу, дезорієнтовану епоху, в якій знищені прадавні форми світять лише руїнами та зіпсуттям, а нові ще не мають можливості утворитися, прийняти подобу певної гармонії та оформленості» [8, с. 106]. У сукупності із різним ступенем присутності у тексті цей період реінтерпретований у мемуарах Є. Фелінської «побаченим / почутим» через екзистенціональне сприйняття дитини.

Художній простір у мемуарах Є. Фелінської — досить значний, в адміністративному плані він охоплює східну частину Австрійської імперії та Царства Польського, Литовсько-Віленську, Мінську й Волинську губернії Російської імперії. Хоча з ракурсу історично-ментального бачення репрезентований у мемуарах простір має складнішу структуру, характерну для території пограниччя. Він представляє перший етап становлення психологічного простору Є. Фелінської, відтворюючи характерні риси, притаманні особливостям дитячої перцепції, що стали об'єктом дослідження цієї статті. Авторська позиція сформується та викристалізується в стійку систему світоглядних переконань у другому періоді життя мемуаристки, якому у просторовому вимірі відповідає Волинська губернія, а часовому — її юність та молоді роки заміжжя. Заключною стадією, етапом зрілості у розвитку психологічного простору Є. Фелінської стало переосмислення ментально-матеріальних чинників історичного буття під час заслання до Сибіру, що дало поштовх до розкриття нараторської свідомості та репрезентації її на сторінках спогадів.

Об'єктом спогадів мемуаристки постає локально окреслений шляхетський простір сіл Узноги та Голинки Слуцького повіту, історичних територій колишньої Литви, які на початку XIX ст. склали південь Мінської губернії.

Культурний та матеріальний простір українсько-польського пограниччя початку XIX ст., відтворений у мемуарах Є. Фелінської, становить складну структуру багатопланового, багаторівневого семантично-змістового наповнення. Я. Кольбушевський зазначав, що до того часу «ніколи в історії польської культури аксіологічна складова локальної провінційності не мала такого великого значення» [9, с. 62–63]. До рангу загальнонаціональних цінностей підносились, на перший погляд, периферійні явища, мотиви й локальні проблеми. Важко собі уяви-

ти такий чинник, який зміг би краще об'єднати національну культуру та ціле суспільство. О. Сухомлинов стверджує, що закономірним на початку XIX ст. стало посилення відцентрових тенденцій, що призводило до парадоксальних явищ. Із метою збереження національної самобутності та ідентичності прослідковується процес самоізоляції польської меншості на українсько-польському пограниччі [5, с. 32]. Е. Конончук пояснює це тим, що на цих територіях суспільні групи перебували під постійною загрозою зникнення або припинення розвитку їхньої культури [10, с. 75]. На пограничних землях провідну роль відігравала польська шляхта, культурне життя якої зосереджувалося у власних оселях, маєтках, дворах. Шляхетський двір на цих територіях ставав провідним осередком польськості, що проявлялася у збереженні типової організації матеріального простору, культурному та ментальному акумулюванні національних традицій.

У контексті структурної складності потрактування та визначення характерних рис просторової парадигми українсько-польського пограниччя постає репрезентований образ села Узнога Слуцького повіту, у якому в дитячі роки у своєї тітки Аполлонії Пелікші певний час мешкала Є. Фелінська. З позиції ретроспекції автор відтворює епоху дитинства як «спогад про втрачений рай, ворота до якого залишилися назавжди зачиненими» [8, с. 85–86], що дозволяє простежити усталені на той час враження про рустикальний простір як аркадійську ідилію та алузію Божого саду. Шляхетський двір постає центральною частиною організації хронотопа в мемуаристичному тексті Є. Фелінської й становить ключовий елемент у процесі авторського переосмислення. Він постає як осяжний, впорядкований та функціональний об'єкт. Усі інші концепти існують в уявних рамках меж двору. За спостереженням В. Єршова, двір поставав своєрідним духовним центром та географічним репером, становив «серцевину рустикального всесвіту правобережної шляхетської родини» [1, с. 184].

У межах обійстя, яке належало родині Пелікшів, Є. Фелінська відтворює низку елементів, серед яких житловий будинок, приміщення для господарських потреб, житниця, школа, тобто все, що становило сферу спільного буття дітей та дорослих. Репером, від якого відмірювалися умовні відстані у цій системі, слугував локус будинку, навколо якого оберталися інші складові сегменти впорядкованого маєтку. Одним із та-

ких просторових елементів була житниця, яка одночасно слугувала й літньою резиденцією тітчиному чоловікові Я. Пелікші. Є. Фелінська відтворює інтер'єр цього приміщення, акцентуючи увагу на функціональності та сконцентрованості його складових частин на власнику: «Було там чисто, замешане, як у кімнаті, ліжко — добре застелене, над ним знаходились ікони. Перед ліжком стояв столик, накритий килимком, на якому лежали релігійні книги та окуляри» [8, с. 85–86]. Водночас відтворюється й вияв дитячої перцепції, що полягає у перебільшенні емоційного чинника: «Тут було дуже цікаво й таємниче» [8, с. 85–86]. Мемуаристка, відтворюючи власні дитячі враження через призму набутого досвіду, зауважує, що у ранні роки, допоки судження людини про речі та явища не побудовані на емпіричному порівнянні, все здається іншим, більшим і складнішим, ніж є насправді. Маєток Пелікшів художньо відтворений, як один із типових одноповерхових будинків на Правобережжі, що характеризуються відчуттями міри, скромністю та функціональною логічністю. Є. Фелінська фрагментарно відтворює інтер'єр та екстер'єр будинку, акцентуючи увагу на тому, що відповідно до польських старошляхетських традицій всі складові частини були простими та виваженими.

В образі шляхетського двору мемуаристка реконструює й виокремлює елементи власне дитячого простору, пов'язані передусім із його дрімонтним сегментом. Височезна стара тополя, сприйнята в контексті фольклорно-казкових мотивів, яка в авторській пам'яті закарбувалася як «тополя срібнолиста», є центральною згадкою, навколо якої постають периферійні просторові об'єкти: кущі малини, ліщини, таємні сховки в гушавині бузини, вузькі стежки поміж ожиною. Представлені елементи садиби знаходяться на одній площині, витворюючи лінійний горизонтальний простір. Поєднання просторових складових частини створює неповторний колорит дитячого світу українсько-польського пограниччя: «Дім моєї тітки <...> належав до останніх пам'яток старовини, в якій збереглися давні старопольські звичаї без жодної домішки іноземщини, без жодного до неї потягу» [8, с. 105]. Є. Фелінська, під час роботи над мемуарами з настановчої позиції матері шістьох дітей дидактично зазначає, що там «перший та останній раз у житті бачила, як поляки в кантушах танцювали мазурку» [8, с. 105].

Образ с. Голинки, який також належить до спогадів мемуаристки періоду дитинства, пе-

ребує в дихотомічній опозиції до с. Узноги і будується на принципі когнітивного дисонансу. У репрезентації цього рустикального простору Є. Фелінська поєднує два плани вираження: адміністративний — «належав до Слуцького повіту Мінської губернії» та географічний — «село знаходилося на самому пограниччі, що розділяє неродючі території, урізноманітнені хоча й не-обширними березовим гаям, та велике Полісся, овіяне переказами й легендами, яке простягається широким пасмом між Литвою та Волиною» [8, с. 209]. Маєток у цьому селі належав родичам Є. Фелінської — дядькові С. Вендорффу, родина якого, на відміну від родини Пелікшів, на той час вже почала поспішно засвоювати новомодні суспільні віяння, що проявлялися у досить активному іноземному запозиченні ідеї у сфері архітектури, освіти, впровадженні нових елементів садово-паркового мистецтва. Садиба Вендорффів, на відміну від лінійного зображення двору в с. Узнога, була складнішою будівлю, що виявлялося у вертикальному вибудовуванні просторових концептів. Є. Фелінська для конкретнішої локалізації маєтку вживає поняття «площина». Для відтворення простору обійстя характерною є дворівнева структура, першою складовою якої стали будинок та флігель, що знаходилися на значному підвищенні та розташовувалися на верхній площині, яка «була повністю вирівняна, висиплена жовтим піском і так чисто доглянута, що жодної травинки не було видно. По ній симетрично розташували досить високі ялини, обстрижені ножицями з чотирьох боків, які утворювали своєрідні піраміди з кульками на вершечку» [8, с. 124–125]. Другим складовим елементом рустикального простору маєтку стала нижня частина, яка знаходилася над річкою. Окрасою її був парк, облаштований за новомодними французькими тенденціями, які передбачають створення строгої симетрії в його плануванні, прямі лінії, дзеркальність відносно осьової композиції. Парку були властиві прямі широкі алеї, килимові квітники та різні декоративні прикраси, звичні для класицистичного парку кінця XVIII ст.

На початку доби романтизму парки на Правобережжі почали закладати дуже швидко. Парк над річкою становив типову візію мемуаристичної локалізації простору [1, с. 191]. Хоча він і не мав досить потужної мотивації й естетичного підкріплення для мемуаристичних рецепцій, що було характерно пізнішому періоду розвитку садово-паркового мистецтва доби романтизму. Волиняни, захоплюючись парко-

вим простором, сприймали його як екзотичну та модну, але актуальну тенденцію. У Є. Фелінської ж він не викликав подібних рефлексій, бо не вписувався в її особистісну аксіологічну систему і сприймався як новий, незрозумілий і певною мірою чужий, був протилежністю того, що становило основу її сприйняття навколишнього світу. У цій площині зіштовхнулися дві протилежні естетичні концепції: краса первозданності природи як творіння Господа й освоєна, перетворена людською діяльністю в ідеальне середовище існування територія. Парк українсько-польського пограниччя, на відміну від європейських, був досить скромним та семантично-лаконічним, у чому проявлялася специфіка засвоєння та осмислення естетики садового мистецтва на Правобережжі.

Рустикальний пейзаж південної частини Мінської губернії постає у формі бінарної опозиції, першим елементом якої є несконструйований або ж природний простір, репрезентований в образі шляхетського двору в с. Узнога. Другою частиною цієї парадигми є сконструйований або ж архітектурний рустикальний опис, представлений у системі зображення маєтку Вендорфів. Матеріальний та культурний простір цієї території, яка є складовою українсько-польського пограниччя, мемуаристка розуміє як обжитий, поступово освоєний, позначений авторським існуванням та пересуванням у ньому.

У репрезентації перехідного моменту цього краю провідну роль відігравали особистісні враження, які у поєднанні з часовими та позачасовими чинниками створили унікальну картину життя початку XIX ст. Аналізуючи значну частину елементів того часу в системі відношень «колись — зараз», автор відтворює ретроспективне тло життя польської шляхти початку XIX ст.

Є. Фелінська, представляючи простір с. Голинки з позиції минулого, влітає його у контекст сучасного культурно-історичного поступу. Мемуаристка робить акцент на феномені різкого поживлення світського життя в краї:

ЛІТЕРАТУРА

1. Єршов В. Польська література Волині доби романтизму генеалогія мемуаристичності / В. Єршов. — Житомир : Полісся, 2008. — 624 с.
2. Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму. Монографія / В. Єршов. — Житомир : Полісся, 2010. — 454 с.
3. Прокопчук А. Жёны земли Беларусь / А. Прокопчук. — Минск : УП «Издательский центр БГУ», 2003. — 254 с.

«кожна заможна родина давала принаймні два, три бали на рік, а хрестини, а іменини, а весілля — це завжди привід для пишного гуляння, тоді як колись підстави для святкування повинні були бути дуже поважними» [8, с. 326]. Автор, осмислюючи культурний простір пограниччя, акцентує увагу на тому, що все це відбувалося в час, коли одні держави руйнувалися й розпадалися на частини, інші виникали і так само раптово зникали, що кожної миті змінювалось обличчя Європи. Засуджуючи бездіяльність земляків у настільки важливий для країни час, Є. Фелінська констатує, що «навіть той гуркіт, який потрясав усю Європу, не зміг заглушити голос скрипки, яка ночами вигравала кадрили та мазурки» [8, с. 327]. Намагаючись знайти пояснення явищу, яке було чужим для культурного простору цього краю, мемуаристка зазначає, що це не було покликком душі волинян, а радше формою наслідування модних французьких тенденцій, які з Франції через магнатські двори Варшави дісталися й до їх краю.

На початку XIX століття на землях українсько-польського пограниччя шляхетський простір зазнав низки трансформацій, пов'язаних з історично перехідною епохою у розвитку Європи межі XVIII–XIX століть. Поспішне засвоєння нових тенденцій або їх цілковите неприйняття позначилося на структурній організації матеріальної та ментальної сфери існування польської шляхти. Двір с. Узноги, за авторською інтерпретацією, повністю становив осередок польськості, без додавання іноземних запозичень, що проявилось у вибудовуванні просторових концептів у лінійній обмеженій замкнутій площині. У бінарній опозиції мемуаристка репрезентує складне дворівневе шляхетське обійстя с. Голинки, у якому відтворено численні перетворення, пов'язані з модними тенденціями, що простежувалися у рефлексіях Є. Фелінської в контексті як матеріального, так і духовного буття: традицій, архітектури та садово-паркового мистецтва.

4. Сухомлинов О. Польсько-українське культурне пограниччя у прозі Ярослава Івашкевича (Топіка і функціональність) / О. Сухомлинов. — Донецьк : Юго-Восток, 2008. — 212 с.
5. Сухомлинов О. Польсько-українське культурне пограниччя у прозі Ярослава Івашкевича (Топіка і функціональність). — Донецьк: Юго-Восток, 2008. — 212 с.
6. Cackowski Z. Osobliwości przestrzeni ludzkiego świata // Przestrzeń w nauce współczesnej /

Pod red. St. Symotiuka, G. Nowaka: W 3 t. — Lublin: Wydaw. UMCS, 1998. — T. 1. — S. 31–44.

7. Chmielowski P. Autorki polskie wieku XIX: studyum literacko-obyczajowe. Seria I. — Warszawa: Spółka Nakładowa Warszawska, 1885. — 545 s.

8. Felińska E. Pamiętniki z życia. Seria I. — T. 1. — Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1856. — 467 s.

9. Kolbuszewski J. Kresy. — Wrocław, 1995. — 260 s.

10. Konończuk E. Literackie świadectwa pamięci na pograniczu kultur (Erwin Kruk, Ernst Wiechert) // Topika pogranicza w literaturze polskiej i niemieckiej

/ Pod red. Z. Światłowskiego, St. Uliasz. — Rzeszów, 1998. — S. 74–93.

11. Kuczyński A. Syberyjskie szlaki. — Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972. — 233 s.

12. Muszyńska-Hoffmannowa H. Płomień na śniegu. Opowieść o Ewie Felińskiej i jej dzieciach. — Warszawa: Pax, 1986. — 352 s.

13. Śliwowska W. Polskie drogi do emancypacji. — Warszawa: PWN, 1987. — 326 s.

14. Zwolan A. Poetyka samotności w polskiej literaturze syberyjskiej. — Warszawa: PWN, 1995. — 187 s.